

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Қарақалпақ филологиясы» факультети
«Қарақалпақ тил билими» кафедрасы
«Қарақалпақ тили тарийхы» пәнинен**

Курс жұмысы

ТЕМА: Әжинияз шығармалары тилинің фонетикалық хәм
морфологиялық сыпатламасы

Орынлаган: Караматдинова Н.

Қабыллаган: ф.и.к. Абдиев А.

Нөкис 2013

Жобасы:

Кирисиў

Әжинияз шығармалары тилиниң изертлениў тарийхы

Тийкаргы бөлим

Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық өзгешеликлери

I. Даўыслы ҳәм даўыссыз сеслерге сыпатлама

II. Фонетикалық сәйкеслик ҳәм өзгешеликлери

Әжинияз шығармалары тилиниң морфологиялық өзгешеликлери

I. Шайыр шығармаларында қолланған сөз шақаплар

II. Көмекши сөзлердиң өзгешелик тәреплери

Жуўмақлаў

Пайдаланылған әдебиятлар

Кирисиў

XIX әсирдеги ең көрнекли қарақалпақ шайыры Әжинияз Қосыбай улы күтә сийрек ушырасатуғын тәбийғый талантқа хәм өзиниң дәўири ушын көпшиликтиң қолы жете бермейтуғын илим дәрежесине ийе болды.

Қарақалпақ классик шайырлары ҳаққында дәслепки мағлыўматларды орыс илимпазлары жыйнап баслаған. Классик шайырлары ҳаққында ең биринши илим изертлеў жумысларын алып барған алым Н. Даўқараев болды.

Ол 1950-жылларда Әжинияз шығармалары қарақалпақ әдебиятының изертлеў объектине айланды. Бул ҳаққында Н.Даўқараев «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тәрийхының очерклери» мийнетинде кең түрде баянлады. Әжинияз шығармаларын жыйнау хәм халыққа таныту мәселесинде Ўзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының Н.Даўқараев атындағы тарийх хәм тил әдебияты институтының революциядан бурынғы қарақалпақ әдебияты секторының хизметлериниң рөли үлкен болды.

К.Мәмбетов «Әжинияз» деген 1994-жылғы монографиясында Әжинияз шығармаларының тил хәм стиллик өзгешелиги ҳаққында айтып өтеди. Шайырдың поезиясында үш түрли стиллик өзгешеликлерди көрсетеди.

1. Аўызеки халқ поэзиясы стили.

Бул стил фольклорлық үлги нәтийжесинде раўажланған болып қарақалпақ әдебиятында ең баслы орынлардың бирин ийелейди. Бул үлгиде шығармалар жазған авторлардың аты сақланған менен тил хәм стиллик өзгешеликлеринде фольклордан ҳеш қандай парқы болған емес.

2. Түркий жазба стил.

Бул стил жазба хәм аўызеки әдебияттың араласпасынан пайда болған. Үлгиси жағынан төрт қатарлы қосықлар болып тил өзгешелиги халық тилине әдеуир жақын, көпшилиги қолжазба түринде жетип келген Яссаўий

хикметлери, Мақтумқулы, Әжиниязларда ұлыұма түркий тилинің тәсири күшли.

3. Шығыс жазба әдебий стили.

Бул стил араб, парсы, түрки әдебий тили хәм стилин жақсы өзлестире алған шайырлар А.Наўайы, М.Фезулийлар болып табылады. Олардың поэзиясында араб хәм парсы тилинің тәсири күшли. Әжинияз булардан тысқары қарақалпақ сөйлеў тилинен де үлкен шеберлик пенен пайдаланған. Ол қарақалпақ әдебияты классиклери арасында айрықша тулға болып көзге түседі. Шайыр өз дәуіринің ең билимданы, ол Хийўадағы жоқары оқыў орынларынан болған еки медресени тамамлаған хәм молла ахун дәрежесине жеткен әжайып сөз зергери. Оның шығармаларында шығыс әдебиятының тәсири сезиледи. Әжинияз шайырдың басқа қарақалпақ шайырларынан ең айырмашылығы оның өз заманы ушын жүдә билимли адам екенлиги. Буннан тысқары ана тилин жақсы билиўи менен бирге, шығыс мәдениатын, шығыс тиллерин хәм Орта Азиялық түркий жазба әдебий тилин жақсы билген хәм оны өз ана тили қарақалпақ тили менен байланыстыра алған.

Әжинияз шығармаларының дәслеп 1930-жыллардан баслап изертлене баслаған. Бул ҳаққында илимпазлардан Қ.Айымбетов, О.Кожуров, С.Мәўленов, Ш.Қожаниязов, Қ.Ерманов, Н.Даўқараев т.б. тиллик жағынан текстологиялық жумыслар жүргизген Б.Қалимбетов, Х.Ҳамидовлар болған.

Әжинияз шайыр XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының хәм әдебий тилинің өзгешелик тәреплерин өзінде жәмлеп, қарақалпақ әдебий тилин толық ашыўға хәм түсиниўге жәрдем береді.

Биз Әжинияз шығармаларының тилин үйрениў арқалы, қарақалпақ тилинің тәрийхый фонетикасы хәм морфологиясындағы өзгешликлерди түркий тиллердің фонетикалық хәм морфологиялық өзгешеликлери менен салыстырмалы түрде анықлаўға мүмкиншилик береді. Әжинияз шығармаларын әдебият тәрәпинен үйренилип шыққан. Ал тиллик жағынан академик Х.Ҳамидов 1960-1970-жылларда Әжинияз шайырдың бир қанша қосықларын халық аўзынан таўып оларды текстологиялық жумыслар алып

барған хәм баспа сөзде жәриялап өтеди. Илимпазлардың 1974-жылы шыққан мийнетинде ¹ Әжинияз шығармалары тилинің сеслик дүзилисиндеги сөзлик курамындағы грамматикалық курылысындағы өзгешеликлер бүгинги күндеги карақалпақ әдебий тили менен салыстырылып үйренілген. Ал, «Ески карақалпақ тилинің жазба естеликтери» деген мийнетинде; XVIII-XIX әсирдеги хәм XX әсирдің басларындағы карақалпақ тили ҳақында мағлыұмат тек ғана карақалпақ халқының өзлерине тийисли жазба дереклер бири екиншисин стиллик хәм жанрлық өзгешеликтери менен ажыралып туратуғын үлкен үш топардан турады.

1. XVIII-XIX әсирдеги хәм XX әсирдің басындағы карақалпақлардың рәсмий хужжеттери.

2. XIX әсирдеги карақалпақ шайырлары дөретпелеринин нускалары.

3. XIX әсирдің ақыры, XX әсирдің басында жазып алынған карақалпақ дәстанларының нускалары ² - деп жазды. Буннан басқа да бул китапта Әжинияз шайырдың Шымбай, Кегейли, Халкабад, Төрткүл, Қоңырат хәм т.б жерлерден табылған қолжазба нускалары олар ҳақында мағлыұматлар хәм айырым үзиндилер келтирилген. Д.С. Насировтың мийнетинде Әжинияз шайыр дөретпелеринен тиллик өзгешеликтери улыұма көлемде айтып өтилген.

XVIII-XIX әсирлердеги карақалпақ классик шайырларының тили бойынша илимий изертлеў жумысларын алып барған илимпазлардан бири Д.Сайтов болып есапланады. Ол 1971-жылы «XVIII-XIX әсирлердеги шайырларының тили» (Жийен Жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ) деген темада кандидатлық диссертатсия жақлады.

Ж.Шамшетовтың мийнетинде ³ карақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлердің тәрийхы үйренілген. Онда Әжинияз шығармаларында басқа классик шайырларға қарағанда шығыс тиллеринен кирген сөзлердің өнимли қолланылыўы, олардың себептери хәм мәнитери берилген.

¹ Хамидов Х. «Қарақалпақ тили тәрийхының очерктери» Нөкис, 1974. –Б.395-330

² Хамидов Х. «Ески Қарақалпақ жазба тилинің жазба естеликтери» Нөкис, 1985. –Б.14-15

³ Шамшетов И.Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тәрийхынан. Нөкис,1984. –Б.18-20

1995-жылы Д.С.Насиров, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Д.Сайтов тәрәпинен «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тиллик өзгешеликлерин» анықлаўға арналған мийнетинде китап¹ болып басылып шықты. Онда Жийен , Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм Аяпберген шайырдың шығармаларын тилинің фонетикасы, лексикасы, сөз жасалыўы, морфологиясы үйренилген.

Сондай-ақ, Д.Сайтов өзиниң кандидатлық диссертатсиясы жумысын китапша етип басып шығарған. Онда «Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларындағы фонетикалық өзгешеликлер бирдей дәрежеде емес Мәселен, Әжинияз сыяқлы саўатлы шайырлардың (Хийўа медресесинде оқып ақун атағын алып шыққан) шығараларында ески (китабий) тилдиң фонетикалық өзгешеликлери көбирек ушырасып, олар Әжинияздың айырым қолжазба түриндеги шығармаларында ғана актив қолланылады»² деп жазады. Буннан тысқары Әжинияз шығармалары тиллик өзгешеликлери ҳаққында Ә.Ниязовтың мақаласы жазылған.

Әжинияз-қарақалпақ классик поезиясының бийик шыңы. Шайыр ҳаққында шығармаларының лингвистикалық таллаў жасаўда Ш.Әбдиназимовта өзиниң «Қарақалпақ тили тарийхы мийнети китабында классик шайырлардың тили ҳаққында айта отырып, онда Әжинияз шайырдың шығармаларына таллаў жасап өткен. Бунда өзгешелик белгилери айтып өтиледі.

Әжинияз шығармалары тилинде жумсалған даўыслы хәм даўыссыз сеслер тийкарынан ҳәзирги қарақалпақ тилине сәйкес келеди. Бирақ та даўыслы хәм даўыссыз сеслердиң позициялық хәм комбинаторлық қолланыўында айырым өзгешеликлер ушрасады.

Даўыслы сеслер.

Қарақалпақ шайырлары шығармалары тилинде 9 даўыслы сес жумсалған.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги үнли

¹ Насиров.Д.С, Доспанов.Д, Бекбергенов А, Сайтов Д. «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили » . Нөкис, 1995

² Сайтов Д. XVIII-XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларышығармаларының тили. Нөкис.1989. –Б.10-11

«А» даўысly сеси сөздиң барлық позицияларында жумсалған .

-Ақ юзиң сәўир яр афтабдин қызыл, («Дилдарим»)

-Жылўа таслап ҳәр не барын саз еткен, («Еллерим барды»)

-Болур өз ишине пухта («Ишиндә»)

«Ә» даўысly фонемасы ҳәзирги қарақалпақ тилине салыстырғанда сөздиң соңғы буўынында Өнимли жусалған:

-Әлип қәддим дәлдек болып бүгилди («Дәўран болмады»)

-Сәдептен данданлы, күштек дәхәнли («Бардур»)

-Бүлбилди зар етип шайда гүлләрә, («Дәўран болмады»)

Әжинияз шығармалары тилинде «ә» фонемасы Өнимли қолланыўын, бириншиден араб-парсы тилеринен кирген сөзлердиң тәсиринен, екиншиден өзбек тилине тийгизген тәсирин көрсетиў мүмкин. Себеби шайыр араб-парсы сөзлеринен көп қолланған.

Даўысly «Е» фонемасы

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы шайыр шығармаларының тилинде сөздиң барлық буўынында инлаут хәм аўслаўт буўынларында ушырайды. Бирақ Әжинияз шығармаларында «е» даўысlyның орнына «ә» даўысlyның жумсалғанын көремиз.

-Хабарың бер, пәрийзадым ёл болсын («Ёл болсын»)

-Кийерге сарпа ёқ минәргә ат ёқ («Әрманий дүнья»)

-Гейне қылып журтты таслап кеткеннен («Жақсы»)

Алымлар бул хәдийселерди қарақалпақ тилиниң ишки нызамларынан емес, ал Орта Азия әдебий орталығының фонетикалық өлшеминен байланыстырады.¹

-Енди сеннен айрылып не кешер ҳалым мениң («Көзлерим»)

«О» фонемасы

Сөзлердиң биринши буўынында келеди. Хәзирги қарақалпақ тилине жақын.

-Отырышы-тырна, юриши-ғаздур («Яңлыды»)

¹ Насиров Д.С, Доспанов О, Бекбергенов А, Сейтов Д
Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили Нөкис.1995 –Б.16

-Ғамхор болар енеси йақ («Пазылбек»)

Бул фонема орыс тиллеринен кирген сөзлердің акырғы бууындарында жумсалғанын көреміз.

-Гездим ол ноғай, орысны хәм Орынбор қаласын («Шықты жан»)

Ерин үнлеслиги сингорманизиминің күшли болған алтай, қырғыз тиллерінде сөздің акырғы бууынында келеді.

«Ө» фонемасы

Улыұма түркий сөзлердің басында ғана жумсалады.

-Ләйли-Зулайхедек не гөззал жанан

Шайыр шығармаларында сөз басында жумсалғанын көреміз. Мысалы:

-Гүзар дәрбентине құрған көшкімде ап («Дәуран болмады»)

-Өңір моншақ, хәйкел тағып сылдырлап («Гөзаллар»)

«У» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған, ал хәзирги карақалпақ тилинде аўслаўт позициясында қолланылмайды.

-Урыұым Қоңыратдур, миллетим Қалпақ («Барды»)

-Бу көңлимде әрман юқты («Юқты»)

«Ү» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған,

-Үргенш, Қоңыратыұ шахры Самарқанд («Барды»)

-Гүлгин кийип, мәстан басып келән қыз хабар берің, пәрийзадым, ёл болсун («Ёл болсун»)

«Ы» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған.

-Ышқың фырақына дайым күйермен

-Ярыұ достан айрылып, қайғы думан басқа түсип

-Базы ўақта кәрүан юлдан адашлар.

«И» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған

-Илими тәўсипти сезмейин,

Мен хәм қулман дея юрсең («Юрсең»)

-Уйде ыссы нанның қәдириң не билсин («Керәк»)

-Мехрибаным мушфиқим кәбәм, хош имди («Хош имди»)

Даўыссыз сеслер

Әжинияз шығармаларында 23 даўыссыз фонема жумсағанын көреміз. Бірақ олардың позитцион жумсалыуы хәзирги әдебий тилимизден парықлы қәсийетлери де бар.

Қос еринлик «Б» үнли даўыссыз

-Бағларымда бисяр алмаю-анар,

Ҳесапсыз мазалы мийўасы барды («Еллерим барды»)

-Кабаб олдым мен пақырлық дағында,

Бақсам ҳеш нәмә юқ солы-сағымда («Хош имди»)

-Гүдери белбеуи дизеге түскен,

Бойы ақтеректи аралап өскен («Еллерим барды»)

Хәзирги қарақалпақ тилинде даўыссыз «б» фонемасы сөздің ақырында қолланылмайды.

«Г» фонемасы сөз басында хәм ортасында қолланылғанын көреміз.

-Заманымыз юқдур йигит йурмага,

Ат миниб, тон кийиб дәўран сурмәгә («Дилдарим»)

-Зийўар айтар сенсең мениң хошғалим,

Саллана-саллана гелән сәўдигим («Сәўдигим»)

Бул фонема сөздің аўыспалы позициясында бег өзек сөзиниң ақырында да келгенин көреміз. Беглери

Малов қарақалпақ тилинде түркмен тилиниң тәсиринде сөзлердің басында тийкарынан поэтик шығармаларда г даўыссызының қолланыуын айтады.

Огуз тилиниң тәсиринде Әжинияз шығармаларында сөз басынды әдебий тилдеги х даўыссызы орнына г фонемасы қолланғанын көреміз.

-Саллана-саллана гелан сәўдигим

Жәнеде, г фонемасы орнына к фонемасы қолланылған жағдайларда ушрасады.

-Орынланбай қалды әҳди-пайманам,

Үғдәләр хәм ялған болды, сәўдиким.

«Ғ» фонемасы шайыр шығармаларының барлық орынларында жумсалған.

-Гездим ғәриплик юлында,
 Ғарқ болуб шәмша көлиндә («Ишиндә»)
 -Зәрбарағ өрилген тиллә шашбағы,
 Ақыл-хушым алып кетти бир пәрий («Бир пәрий»)
 -Ғәмзә билән бақып айтқан сөзиңе,
 Әл хасыл нәмәртлер билмес дилдарым («Дилдарим»)
 Орхон-Енисей жазба естелиги тилинде, Мақмуд Қашғарий сөзлигинде бул фонема сөздің ақырында кең қолланылған.¹

«Д» фонемасы Улыўма түркий сөзлеринде сөз ортасында кең қолланылған. Сөз басында хәм ақырында көбинесе араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде көринеди. Шайыр шығармаларының барлық позициясында кең қолланылған.

-Дүнъя хәзин көрип сүрип дәўраны («Көриң»)
 -Дәртимди дәртлесер хамдам болмады («Дәўран болмады»)
 -Дуғри юргил, игри йурмагил юла («Болмас»)
 Түркий тиллериниң қыпшақ топарына тийисли тиллерде т-д дауыссызы сәйкес келеди. Қыпшақ-ноғай топарына кириўши қазақ тиллериндеги т фонемасы орнына қарақалпақ тилинде д фонемасы жумсалады. Әжинияз шығармаларында да т-д дауыссызларының алмасыўы көринеди.

-Уйдә иши болмас, өз бойын түзер
 Өз башына , дигилеп юрса керакти («Керакти»)
 Сондай-ақ, керисинше жағдайларды ушратамыз.
 Мысалы, Дуғры юргил, игри юрмагил юла.

«Ж» фонемасы тийкарынан сөздің басында хәм ортасында, айырым араб-парсы сөзлеринде сөздің соңында жумсалған.

-Әсел қатқан сүжик-сүжик тиллериң,
 Жыланды жылжытып иннен бездирер («Бозатаўлы нәзәлим»)
 -Хәр жере дилгир мүтәж болсаңыз
 Сонда белли дәкәр ўәждың қымматы

¹ Хамидов Х. Қарақалпақ тил тәрийхының очерклери –Б.69-96

Сөздің басында ж фонемасы орнына айырым ұақытлары й фонемасы қолланылған. Мысалы;

-Хұрзадажан келса саңа йүкурип,

Атаң мандин сәлам деди дегейсең («Сәлем дегейсең»)

-Гезип ол ернің йүзин, минип алашның атларын,

Ах дарийға, ұах дарийғ, мың саны әрман шықты жан («Шықты жан»)

«З» фонемасы :

Шайыр шығармаларында з фонемасы ушрасатуғын сөзлер, түркий тиллерінде сөз ақырында хәм ортасында, ал араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде сөз басында қолланылған.

-Заманымыз йокдур йигит йурмәгә,

Ат миниб, тон кийиб дәуран сүрмәгә («Дилдәрым»)

-Жулдыз шығып, күн қызарып батанда,

Ғапыл болып, түн уйқында ятқанда («Сәўдигим»)

-Көзіңдин яш төкип болмағыл махзун,

Ғам шекиб халыңны айлеме зәбун («Ғам йема»)

«К» фонемасы

Бул фонема сөздің барлық позициясында жумсалған.

- Йигит керек дәрә киби ташмаға.

Кеўил пәрүаз етер көкке ушмаға («Керак»)

-Көкбарыў-ылаққа кеңдур арасы

Көкбар, ылақ ойнар йигити барды («Барды»)

«Л» фонемасы араб-парсы тилинен кирген сөзлерде сөздің басында, түпкиликли түркий сөзлерінде сөздің ортасында хәм соңында жумсалған.

-Көз ушынан бир қыялап бақышып,

Мыйық тартып, қәлем қасын қақышып,

Қараңғыда қармаланып тапышыб,

Мақсудымды хасыл етән сәўдигим («Сәўдигим»)

-Жерлер ләрзем берер жолға шыққанда,

Таўларда жол берер кўлип баққанда,
Сырға салып, тиллэ хәйкел таққанда,
Аны салған кулақлары қырмызы («Қырмызы»)

«Қ» фонемасы сөздің барлық позициясында жумсалған.

-Қыры дийқаншылық суўы-сәмәкли,
Хәр жерде кәни бар көрсең-нәмәкли,
Ғазлы, қасқалдақлы көли-өрдекли,
Йери мурғызарлы көллери бардур («Бардур»)

-Сақлағайлар куда патша қәхринен,
Жырақ сақлағайсаң шайтан шәринен («Жақсы»)

«М» фонемасы сөздің барлық позициясында жумсалған.

-Кешти бу дуняның малы-әниүалы,
Болса сақаўаты, хайры-ыхсаны («Хәр ким хатам болур паний дүньяда»)
Әжинияз қосықларында м фонемасы орнына б даўыссызының қолланылыў
халатын көремиз.

-Писте бурыныңда тиллэ әребек,
Екки қара көзін екки бәләдек («Бозатаўлы нәзәлим»)
Орхон- Енисей жазба естеликлерінде м фонемасы орнына көпшилик
жағдайда б фонемасы келгенин көремиз. Мысалы, бинип-минип.

«Н» фонемасы сөз басы хәм ортасында қолланылған.

-Наз әйләйуб сушик тилли ол сәнем,
Маңа бир истанат тақты да кетди («Бир жанан»)
-Бегликти жай қылды маңғыт-кенегес,
Ишре сендей жанан йақты, Бийбигүл («Бийбигүл»)
-Шашларына лағлы маржан өткерген,
Мың туман наз билан бақар гөзаллар («Гөзаллар»)

«Ң» фонемасы сонорлы даўыссыз сес сөздің ортасында хәм ақырында
қолланылған.

-Таң шамалы өлпең-өлпең ескенде,
Көңил бәнтин ашып көңиллешкенде («Сәўдигим»)

-Шәшми-жадыў жәлләд, қашлары қәлем,
Қойды сийнәмизә юз мың дағ әлем («Бир жанан»)

«П» фонемасы

Шайыр шығармаларында барлық орынларда қолланыла берген.

-Пәрўаз етип гүлдән-гүлә,

Барып путағына түсер («Түсер»)

-Көйлакшәси зәрбап алтын уйгани,

Пайтабасы үштап атлас кийгани («Бардур»)

Түпкиликли түркий сөзлерде анлаут халатында кем ушырайды. Шайыр шығармаларында п фонемасы орнына б даўыссызы қолланған.

-Келар йол устиндә мастана басыб, («Дилдәрим»)

Әжинияз шығармаларында анлаут п фонемасы орнына м даўыссызы қолланылған

-Келурман шықмаса жаным бул тәндин

«Р» фонемасы

Түпкиликли түркий сөзлердің ортасында хәм ақырында қолланылады. Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде сөз басында да келеди.

-Реҳи-ромалын қолға алып, қыя баққан бери кел («Бери кел»)

-Писте мурныңда тиллә әребек («Бозатаўлы нәзәлим»)

-Зийўар айтар күйип-жанып,

Өз-өзиден отқа түсер («Түсер»)

«С» фонемасы сөздің барлық позициясында жумсалғанын көрмиз.

-Салланып жүресең тиилә сарайда

-Жасы алпыс үшке шыққан мамалар,

Бахтым қара дийди шалдан айрылса («Айрылса»)

Шайыр шығармаларында с фонемасы орнына ш фонемасының қолланғанлығын көреміз.

- Қәлем қашың қара көзиң сүзилер,

Ақ сийнеңе тиллә хәйкел тизилер («Юл болсын»)

Сондай-ақ ш фонемасы орнына с фонемасы қолланылған.

-Сашы сүмбил киби тиси энжиман,

Алма киби яңғақлары қырмызы («Қырмызы»)

«Т» фонемасы. Бул фонема барлық жерде қолланылған.

-Шөбинде шәфәт қусында кийе,

Теңиз етегинде болар қаншийе («Еллерим барды»)

-Гейне қылып жұртты таслап кеткеннен,

Қәдирин билмес жерде хизмет еткеннен («Жақсы»)

«Ү» фонемасы.

Бул фонема шайыр шығармаларында актив қолланған. Бул фонема араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде сөздің басында, түпкиликли түркий сөзлерінде сөздің ортасында хәм соңында жумсалған.

-Қара көз, қыпша бел қыз билен жауан,

Йузлери гүл киби көзлери мәстән,

Қуда әмири билен бардылар Балкан,

Дәўлет қушы сендин ушты Бозатаў («Бозатаў»)

«Ф» фонемасы араб-парсы тилинен кирген сөзлерде қолланылған. Ал, шайыр шығармаларында барлық позицияда жумсалған.

-Сәрафраз қамәти, сәдаф данданлы,

Башындын аяғы адаб-әкранлы («Бир жанан»)

-Ғафыллықтын өмирим өтди.

-Әжинияз дер мениң атым,

Йетмес аллаға фарядым («Болады»)

«Х» фонеасы түпкиликли түркий сөзлерине қарағанда араб-иран тиллеринен кирген сөзлердің қурамында көбирек жумсалған. Сөзлердеги позициялық орны жағынан көбинесе сөздің басында хәм ортасында жийе келеди, ал сөздің ақырында аз қолланылған. Шайырдың дөретпелерінде аўслаўт позициясында бир жерде ушрасады.

-Сухсурлар ушар көллердә,

Бир хош йигит яд еллердә («Болур»)

-Бир кеше ишинде бәдбақтың қызы,

Худа эмири менен кетишин көриң («Көриң»)

Шайыр шығармеларында к фонемасының орнына х даўыссызының жумсалыўы да ушырасады.

-Аллам берсин бендесиниң мурадын,

Кәмрән катиби язарлар хатын («Болурмы»)

«Х» фонемасы сөздің барлық позициясында жумсалғанын көреміз.

-Йигиттиң шийрин тил хаялы болса,

Үйине қыдырып меҳманы келсе («Болмаса»)

-Хайтта-тойда жүрсе қыя бақышып,

Өңириңе-хәйкел тугмә тақышып («Бийўапа яр»)

Шайыр шығармасында х фонемасының й хәм ү даўыссызларының орнына жумсалыў жағдайларын көреміз.

-Ашықларға мудам сөхбет яқшыды («Әй нәзәлимлер»)

«Ш» даўыссызы шайыр шығармаларының барлық позициясында жумсалған.

-Шәмшади кәмәти зерге жасанып,

Мени отқа яқып кетти шул пәрий («Бир пәрий»)

-Беш күн ойнап-күлген ғошшақ жигиткә,

Қалем қаш, қыпша бел қәдди дәл керек («Керәк»)

«Ч» фонемасы шайыр дәрәтпелеринде сийрек ушратамыз.

-Уғлы-қызы болуб йене бай болса,

Яланчы дуньяда әрман болурмы? («Болурмы»)

Улыўма алғанада Әжинияз шығармаларында ушрасатуғын даўыссызлар хәзирги қарақалпақ тилинде даўыссызлар системасы менен толық сәйкес келеди. Олардың атқаратуғын ҳизметлери саны бирдей, позициялық өзгешеликлерин көриўге болады.

Әжинияз шайырдың дәрәтпелеринде буннан тысқары фонетикалық кубылыслар яғный, сеслердің түсип қалыўы, қосылып айтылыў сеслердің қабатласып келиў сыяқлы кубылыслар, фонетикалық сәйкесликлерди де көреміз. Шайыр шығармаларында төмендегидей сәйкесликлерди көреміз.

Ў-ҳ сәйкеслиги;

-Ашықларға мудар сәхбет яқшыды (сәхбәти-сәўбети)

Ў-ғ сәйкеслиги ;

-Зербарак өрилген тиллә шашбағы (шашбағ-шашбаў)

С-ш сәйкеслиги ;

-Кирпиги оқ киби, қашлары кәман (қашлары-қаслары)

П-б сәйкеслиги; нәсиб-несип,

Й-х сәйкеслиги;

-Ол жигит үйиндә меҳманы болмас (меҳман-мийман)

Б-п сәйкеслиги; тапалмадым-табалмадым,

Т-д сәйкеслиги; туз-дуз

Ж-й сәйкеслиги;

-Заманымыз йокдур йигит йүрмәгә (йигит-жигит)

Шайыр дәрәтпелериндә сөздин бир даўыссыз сестин түсип қалыў жағдайлары ушрасады. Мысалы,

-Бу не қайғы, бу не думан (бу-бул)

Элизияға ушраған сөзлердин түбирде бир буўынның түсип қалыўы сийрек ушрасады.

-Қалпақтың қалқанлы жигити барды (қалпақ-қарақалпақ)

Сөзлердин қурылысында сеслердин орын алмасыў кубылыслары шайыр дәрәтпелериндә жийи қолланылған.

-Бири сүтилмекдур, бири атшоқай (сүтилмек-сүтлимек)

Геминатсия кубылысы да ушрасатуғын көремиз. Яғнай, сөзлерде еки бирдей сестин қосарланып келиў жағдайлары ушрасады. Тоққыз-тоғыз, шеккер-шекер, йетти-жетти.

Буннан тысқары Әжинияз шайыр дәрәтпелериндә тилинде ерин үнлеслиги бир қанша дәрежеде турақлық сыпатқа ийе болып екінши буўында да еринлик даўыссызлар жумсалған.

-Хәр сөзинди мың наз етип өлтүрме,

Ғусса билән юрәкимни толтурма.

Шайыр шығармалары тилинде араб-парсы тилинен кирген сөзлердің көпшилигинде қоспа сөзлер бір вариантты қосымталар таңлай үнлеслигине бағынбайды. Гүлистан, пәруана, пазийлет, Сейилхан, Сулайман, кәтқуда х.т.б

Шайырдың қол жазба түрінде сақланған шығармаларында ерин үнлеслиги тұрақты хәм избе-из сыпатқа ийе емес.

Яғный, биринши бууында еринлик дауыссыз жумсалған жағдайда екінши бууындағы қысық дауыссызлар еринлик үнлесликке айланбайды.

-Бұл сөзімде гүман юқты.

Әжинияз шығармалары тилинде сөзлердің дәслепки бууынында езиулик дауыссызлар жумсалған афырым сөзлерде соңғы бууынында еринлик дауыссызлар жумсалыу жағдайлары да ушрасады;. Мысалы; намус, қалмасун, ашық-машуқ.

Бұл жағдай хәзирги қарақалпақ әдебий тили ушын тән қубылыс емес. Усындай гейпара фактлер хәзирги қарақалпақ сөйлеу тилинде байқалады. Әжинияз шайырдың дөретпелери тилинде дауыссызлар үнлеслиги хәзирги қарақалпақ тилиндегидей:

1. Үнсиз дауыссыз сеске питкен түбирлериниң кейнине үнсиз дауыссыз сестен басланған қосымталар жалғанаған; жигит, мәртке, жарыққа

Айырым сеплик фораларында мәселен табыс сеплигинде –ты//ти жалғауы үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге –ды//ди жалғауы Үнли дауыссызларға хәм сонорларға тамамланған сөзлерге –ны//ни жалғауы дауыссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады. Ал, шайыр дөретпелеринде табыс сеплигиниң –ны//ни жалғауы үнсиз, үнли дауыссызлардан хәм сонорлардан –ды//ди жалғауы үнсиз дауыссызлардан кейин жалғаныу жағдайлары ушрасады.

-Ақылымны алып дур, душанны, йеллерни, дийдарыңны .

Әжинияз дөретпелеринде орын сеплигиниң –да//де//та қосымтасы үнли сонор дауыссызларға питкен сөзлерде, сондай-ақ, үнсиз дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге де жалғанған: ғафиллиқда, юракда.

Соның менен бирге болымсызлық мәни билдириүшги –ма//–ме//мә аффикси шайыр шығармалрында түбир сөздің ақырында үнли, сонор хәм үнсиз даўыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге жалғанып келген: Ушмағыл, шықмағы, доланма, ташмаға, төкмәған.

Сондай-ақ, шайыр дәрәтпелерине үнсиз к даўыссызына пәткен сөзлерге даўыслы сестен басланған қосымта қолланғанда к даўыссызының орнына үнсиз даўыссыз халатын сақлап келген,: төкилген, шекилген, көйләкин. Сөзлердің ақырында -қ үнсиз сесине тамаланған сөзлерге даўыслы сестен басланған қосымта қосылғанда қ даўыссызы да өзиниң үнсиз даўыссыз жағдайын сақлап қалғанын көремиз. Мысалы, туйақы, ақар, қулақына, йықыған х.т.б

Әжинияз шығармалары тилиндеги бундай фонетикалық кубылысларды көпшилик илимпазлар бириншиден, шайырдың ески өзбек әдебий тилин хәм парсы әдебий тилин жетик өзлестириүи арқалы китабий тилдің тийгизген тәсиринен болса, екиншиден, қарақалпақ жазба әдебий тилиниң жаңа қәлиплесип атырғанлығы менен тығыз байланыслы деп көрсетеди.¹

Әжинияз шығармалары тилиниң морфологиялық қурылысы

Әжинияз шығармалары тилинде хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы атлықлар сан, тартым, сеплик категориясына ийе.

Сан категориясы

Шайыр шығармалары тилинде бирлик санды аңлатыўшы арнаўлы морфологиялық көрсеткиши жоқ. Бирлик мәни түбир морфемалр арқалы билдириледи. Әжинияз шығармалары тилинде көплик мәни үш усыл менен билдириледи.

1. Лексикалық усылда
2. Морфологиялық усылда
3. Синтаксислик усылда

¹ Қарлыбаева Г. «Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық хәм морфологиялық сыпатламасы»
Нөкис.2012. –Б.28-29

Гейпара атлықлар грамматикалық формасы бойынша бирик санда қолланылса өзинің гәптеги мәніси бойынша жәмлеуді, улыұмаластырыуды аңлатып, көпликті билдиреди. Яғнай, бир предмет арқалы, сол предметтің көп экени түсиндириледі. Бул көпликтің лексикалық усыл арқалы билдирилиуи болады. Мысалы;

-Пақырға ярашар сабир-қанаат

-Мусылман орысқа жәбир болыптур

Көпликтің синтаксислик усыл менен аңлатыўда бирлик мәни билдириўши атлық басқа сөзлер (тәкирар, жуп сөзлер) менен дизбеклесип қолланылады. Яғнай көплик мәни сол сөз дизбегиниң улыўма мәніси арқалы билдириледі. Мысалы ;

-Малыў-мүлким, хәр не барым тапсырдым мен тәнирге.

Көплик мәни атлық хәм субстантивлескен басқа сөзлерге тийкарынан

-лар//-лер қосымтасы жалғаныў арқалы билдириледі.

-Ағалар ярым тәрийпи

Зулпы янағыны түсер

-Кәрүан кешар шөллерда,

-Яд еллерде мүсәпирлик шеккеннен

Бул жағдай хәзирги қарақалпақ тилиндегидей айырмашылық жоқ Әжинияз шығармаларында -ләр аффиксиниң қолланылған жерлерди де көриўимиз мүмкин.

-Агарки келсалар меҳман,

Алин қаўсырып қарсы алур .

-Бегләр тәрип етсем гезген елатты.

Айырым жағдайларда бул қосымта көпликтен басқа айрықша белгили бир түсиникти ямаса сол түсиникке болған субиективлик қатнасты билдирип келген.

-Қумырсадек қыпша-қыпша беллериң,

Әсел қатқан сежук-сежук тиллариң.

Айырым конкрет мәнилі атлықларға жалғанғанда сол гәптің улыўма мәнисин күшейтиў ўазыйпасын атқарады.

-Жүзлери қырмызы, хұршийди табан,

-Шашларына лағы-маржан өткерген.

-Лар/-лер//-ләр қосымтасы II-III бет бирлік хәм көплік санда феийллерге жалғанып гәпте баянлаўыш хизметин де атқарады. Мысалы:

-Хәр йигит қалта жиберсе толтырыплар шайсалур.

Әжинияз шығармаларында ески түркий тилинде көплік мәни әнлатыўшы – ан//-ен аффикслери жалғанған. Мысалы:

-Бирге жүрген қызыў-жаўан, яр- яранлар менен көрисип

Яр биле ҳамдам болып, жүрмеге күнлер барма екен

Әжинияз шығармалары тилинде айырым сөзлердің қурамында араб тилиндеги көплік формасы –ыят//- ат қосымталары да көплік мәни билдирип келген.

-Назакат бабында каматың шамшад.

Тартым категориясы

Әжинияз шығармалары тилинде тартым категориясы заттың белгили бир бетке тийисли екенлигин аңлатып төмендеги усыллар арқалы аңлатылады.

Бирлік сан биринши бет –м\–ым\–им\–ум\–үм қосымталары арқалы билдирилип заттың биринши бетке тийислигин аңлатады.

-Мақсудум барынша гездим ықтыярым көзлерим

-Оным онбешимде гездим қыс күнимди, жаз етип,

Жигирма бес отызымда айттым сөзлер саз етип.

Шайыр тилинде –мыз\–миз, –ымыз\–имиз қосымталары бир заттың көп адамға тийислигин билдирип келеди. Мысалы;

-Заманымыз юқдур йигит юрмеге

Екинши беттің бирлік сандағы –ың/-иң/-ң, -и/-уң/-үң жалғауы заттың екинши бетке тийисли екенлигин аңлатып келеди. Мысалы;

-Бозатаўлы гулбинафша нәзәлим

-Ләблериң пистедек тисиң маржанды

-Аселиң хәррени гүлден бездирер

Үшинши бетте тартымланған атлық сөзлер бирлик хәм көплик санда бирдей қосымталарды қабыллайды. –сы/-си/-ы, -и/-у/-ү, - лары/-лери заттың үшінши бетке тийисли екенлигин аңлатады. Мысалы;

-Отырышы тырна, юриши ғаздур

Бастан тамам аяқ ағзасы наздур

Айырым жағдайларда үшінши бетте тартым жалғауларының қабатласып қолланылыуы ушрасады. Мысалы;

Лахзы саат қарары йоқ

-Гүз қысы, бәхәр жазы.

-Пуқараның қыш әйлеме языны

Тартымлық мәни морфология синтаксислик усылда да тартымланады.

Яғный, бунда предметтің аты тартым аффиксин, ал оның ийеси ийелик сеплиги қосымтасын қабыл етеди. Мысалы;

-Дүньяның анлары көлимде бардур

-Кирпиги оқ оның қашлары каман

-Қыял етсем мениң көңлим

Синтаксислик усыл менен тартымлық еки көринисте билдириледі.

I. предметтің ийесин билдириуши сөз ийелик сеплигиндеги бетлеу алмасығы болады, ал тартымланатуғын сөз тартым аффиксисиз қолланылады. Мысалы;

-Несип айлап сизиң еллере келген,

Тырнадек титренер бизиң ала қус

II. предметтің ийесин билдириуши сөз аффиксиз қолланылады да, ал, тартымланатуғын предмет атамасы тартым аффиксин қабыл етеди. Мысалы;

-Ағалар ярым тарипини , Күңлим садебини бир-бир яздырып

Сеплик категориясы

Шайыр шығармаларында атау сеплиги субъекттиң өзін билдирип келеди.

Ийелик сеплигиниң –ның//-ниң, –дын//-дин, –тың//-тиң қосымталары жумсалған. Ол заттың белгили бир субъектке тийислигин аңлатады.

Мысалы:

-Кийген либасының бәри алтын зер,

Ақлымның хушымның бәрін алып тур

Әжинияз шығармаларында түркий әдебий тилдің тәсиринен үнсиз дауыссыз хәм сонор сеслерге тамамланған сөзлергеде –ның//-ниң қосымтасы жалғанады.

Мысалы:

-Булардың бәршеси сендин садаға

Айырым жағдайларда ийелик сеплигиниң жасырын формаларында көриўге болады. Мысалы:

-Келип көргил көзим яшын,

-Ала қус тәрипи журтқа жайылды.

Барыс сеплиги

Шайыр дөретпелеринде барыс сеплиги гәптеги ис хәрекеттиң бағдарын орнын билдирип төмендеги қосымталар арқалы аңлатылады. –ға//–ге//–қа//–ке//–гә//–кә//–на//–не//–нә//–а//–ә қосымталары менен жалғанған барыс сеплиги өнимли жумсалған.

-Мендей ғәриплерге тағлым бермеге

-Кийерге сарпай йоқ минерге ат йоқ

Ақырғы үнсиз тамамланған сөзлерге де –ға//–ге//–гә жалғаныу жағдайларын ушратамыз.

-Ашықларға мудар сухбет яқшыды.

Барыс сеплигиниң –а//–е//–ә қосымтасы Орта Азиялық түркий әдебий тилиниң тәсиринде шайырлардың шығармалары тилинде өнимли жумсалады.

-Ақыл болсаң рақиблерге билдүрме

-Сөз жайылар елден еле

Сөзлер шығар дилдан диле

-қа\\-ке\\-кә аффикси тийкарынан үнсиз даўыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге жалғанған.

-Касқалдаққа бир ағары май питсе

Әжинияз шығармаларында –ур формасы да қолланғанын көремиз.

- Сахра халқы көшиб гезмек

Кантли ерур ұатан тузмек

Буннан тысқары шайыр шығармаларында –я формасы да қолланылған.

-Хорезмде юрен күнлер,

Заўқы тамашая мегзер

Хәзирги карақалпақ әдебий тилинде тартым жалғаўлы сөзлерге барыс сеплигиниң –на\\-не\\-а\\-е аффикслери жалғанса Әжинияз шығармалары гейде бул ызамлықтың сақланғанлығын яғный, тартым жалғаўлы сөзлерге барыс сеплигиниң –ға\\-ге\\-гә вариантын қолланатуғынын көремиз.

-Дәл-даўа дардимге таптым лаптеги палың билән

-Көзлеримдин яш орныға ақар қан

Табыс сеплиги

Шайыр дәретпелеринде табыс сеплигиниң –ды\\-ди\\ -ты\\-ти\\-ын\\-ин\\-н қосымтасы қосылып ис ҳәрекеттиң тиккелей объектин аңлатады.

-Ышқы зимистаным мисли яз етип,

Юришин мысалы құба ғаз етип

Орта Азия түркий әдебий тилиниң тәсиринде табыс сеплигиниң жийи қолланыў жағдайы ушрасады.

-Хәр сөзинде мың наз етип олтүрме,

Ғусса билен юракимни тултурма

Шайыр шығармаларында табыс сеплигинде ашық хәм жасырын формаларда да келген.

-Сырым паш етмедим хәргиз хешкимге,

-Хуршиди лайлидек жамалың көрсем

-Қала бузып түркмен бағрым дағлады

Тартым сеплигиниң –ны\\-ни аффикси үнли даўыссызларға тамамланған сөзлерге сондай-ақ, үнсиз даўыссыз сонорларға тамамланған сөзлерге де теңдей жалғанады хәм басқа формаларына қарағанда өнімлі қолланылған.

-Март билән нәмәртти айыраp сауаш.

Табыс сеплиги шайыр дәретпелеринде –ды\\-ди\\-ты\\-ти\\-ны\\-ни\\-ң жалғауы жумсалған. Даўыссыз сөзлерге тамамланған сөзлерге –ды\\-ди\\-ты\\-ти аффикслери жалғанады.

-Кафир сөзиң мусылманды азғырып

-Нәмәхрәмди хасла жолдас тутпаған

Шайырдың шығармаларында табыс сеплигиниң бирде ашық бирде жасырын формада қолланғанын да көрип өттик.

Орын сеплиги

Шайыр дәретпелери тилинде орын сеплигиниң хәзирги тилдеги –да\\-де\\-та\\-те аффикслери менен бирге -дә аффикси қолланғанын көремиз.

-Бир күнде юз тиллә үзыйпа алан

Хәр ким өз елинде, теңи тусында

-Хар янында тоққыз өрим шашларың

Сондай-ақ орын сеплигиниң жасырын формада қолланғанын да ушратамыз.

-Қолдаулыда-Алма, Балғалы-Анар,

Тийекли-Бахыт, Ырғақлы-Айман

Шығыс сеплиги

-нан\\-нен\\-тан\\-тен\\-дан\\-ден аффикслери менен қатар –дын\\-дин\\-тин\\-тән\\-дән\\-нән вариантлары да қолланылған.

-Башиндин аяғы әдаб-арканлы

-Тағ башынан ақар сайлар

-Сәдепдек дәннанлы куштек дәханлы

-Туйақы нәхәлли алтун-кумушдан

Әжинияз шығармаларында хәзирги қарақалпақ тилиндеги –нан\\-нен аффикслери қолланылатуғын орынларда гейде-дан\\-ден\\-дән формасы жумсалған.

-Башыдан хуш кетти, қурып дәрманы

Өз-өзидан отқа түсер

Сондай-ақ, шайыр дөретпелерінде шығыс сеплигинің –ның\\-ниң\\-дың\\-дің варианттары ушырасады¹.

-Шықмас көңилдің ғубарым

-Яқшыны паҳим әйле сөзлаган сөздин

Әжинияз дөретпелерінде ески түркий тиллерінде жумсалған курал-шериклик сеплигинің формалары ушрасады. Бірақ олар рәуиш хәм көмекши сөз мәнисине өткен.

-Я чу кун, я таңла кәрўаның көшер

Шайыр шығармаларында атлық хәм субстантивлескен сөзлер гәптің қурылысында байанлауыш ұазыйпасында қолланылатуғын бетлик аффикслерин қабыллайды. Оларға; -ман\\-мен\\-бан\\-бен\\-сан\\-сен\\-мыз\\-миз аффикслерин киреди.

-Бендедурман, разыман, қәдир қуданың хәмирине,

-Жат жердемен бес жыл болды, яранлар.

Шайыр шығармаларында ески түркий тилиндеги хәзирги келер мәхәлди аңлататуғын –турур\\-дурур көмекши фейилиниң қысқарған формалары –дур\\-дүр\\-тур\\-түр предикатив хизметінде жумсалған.

-Бир махйитабандур қырмызы беден

-Бендедурман, разыман, қәдир қуданың асирине.

Келбетлик

Келбетлик мәнилері хәм грамматикалық өзгешеликлерине қарай сапалық хәм қатнаслық келбетликлер болып бөлинип олар шайыр шығармаларында өнімлі қолланылған.

Сапалық келбетликлер тийкарынан төмендегіше мәнилерде жумсалған.

➤ Заттың түр-түсин, реңин аңлатады;

-Қара көз, қыпша бел қыз билән жауан,

-Көрән болур ақ юзиңнің қурбаны,

¹ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очерклері Нөкис. 1974.-Б.77-78

-Түрмесиниң шашақлары қырмызы.

➤ Заттың дәмин билдиреди.

-ләм-ләбиң шийрин-шекер мен бағ ара булбиллерин

-наз айлейуб сүжик тилли ол сәнем

-Ашшы-душшыны татмайын

➤ Зат көлемине, сыртқы көринисине, салмағына байланысly мәнилерди билдиреди.

-Туұры жолдан бас кетсе де қайтпаған

-Ел журтты көрмеген ағыр дардели

➤ Тазалық патаслықты билдиретуғын келбетликлер;

-Таза гулистаным махи ануарым

-Шайырт гөне тамға мегзер

-Метер қызы таза махрам Хийуалы

➤ Хәр қыйлы жағдай минез-хулққа, күш-қууатқа байланысly белгилерди билдиреди.

-Мөрт жигиттиң мудам халы таң болур

-Хош мүлайым болсын өзи

Қатнасық келбетликлер

Тийкарынан атауыш хәм фейил сөзлерге келбетлик жасаушы қосымталардың қосылыуы аркалы заттың түр-түсин, келбетин, көлемин хәм басқа затларға қатнасын билдиреди.

-Шарапатлы жазға мегзер.

-Қалпағы қазандай еллерим барды

Күннен де шырайлы, айдан рәуишли

Ай жузлим пал сөзлим, ақыллы если

-Бозатаулы гүлвинафша нәзәлим.

-Аға беглер бир қыз көрдим

-Хаслын сорасаң Хийуалы қыз.

Келбетлик дәрежелери

Әжинияз шығармаларында келбетликтің жай, салыстырыў ҳәм арттырыў дәрежелери ушырасады.

Санлық

Санлықлар Әжинияз шығармалары тилинде ҳәзирги қарақалпақ тилиндегидей мәнилик түрлери ушрасады.

Санақ санлықлар. Санлықлар қурылысы жағынан жай ҳәм қоспа түринде ушрасады.

Мысалы,

-Мың туман наз билан бақар гөззаллар

Көмекши сөзлер

Әжинияз шайыр шығармаларының тилинде жумсалған көмекши сөзлерден ҳәзирги қарақалпақ тилинде жумсалмайтуғын атаў сеплигиндеги сөзлерге дизбеклесип жумсалатуғын –учун, -ушын тиркеўишлери қолланылған.

Мысалы,

-Ашық-машук учун жандин кешер,

Мудам ышқы отына өртенип писер.

Бенен, пененнің орнына қолланылатуғын бирлән, билән, билә, иле тиркеўишлери қарақалпақ тилинде жумсалмайды.

Мысалы,

-Посты ләттени судрама, ўислат олинмас жоясен,

Гар сени сақпан илә атса ҳаўаға мәйләтен (Оян)

-Назлана-мастана басып юрганим,

Қызлар билән заўқы сапа сүргәни. (Хабарын сорайын кимдин дилдәрим)

Шайыр шығармаларында буннан басқа сайын, киби, тәнха тиркеўишлери де қолланған.

Мысалы,

-Жүз жигитке тәнха өзи барабар,

Хәзирети Әли киби шерлери бардур. (Бардур)

Дәнекерлерден карақалпақ тилинде жумсалмайтуғын яна дәнекери биргеликли ағзаларды байланыстырып қолланылады.

Мысалы,

-Соннан бахра алып шықты хаўазым

Жисмиме жан кирди яна дилбарым. (Дилбарым)

-ўа дәнекери қолланған.

Мысалы,

-Қаршыға ийтелги ўа ақтуйғын,

Йемин табмас қоша балдын айрылса. (Айрылса)

-Ақырында қыз ўа жаўан,

Қыбыр бир күн әрман енди.

Жанапайлардан шайыр шығармаларында гина, тек, гил, гилең, тәнха, мисли, түўе, ғой жанапайлары ушрасады.

Мысалы,

-Дил жәм болып үйде тыныш ятмаға,

Көп гина бехисаб дүнья мал керек. (Керек)

-Тахыр киби хәр қыялға дөнермен,

Зийўарыңды хайран етпей тур енди. (Енди)

-Юлында зар әйлеген ай мисли афғаным оян,

Мен сеники елдим қашыңға рахым ет жаым оян. (Оян)

Жуўмақлаў

XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары ишинде Әжинияз дәретиўшилиги айрықша орын тутады. Себеби бул шайыр шығармалары тилинде шығыстың тәсири көбирек сезиледи. Ол түркий халықлар әдебий тилине ортақ жазба әдебий тил дәстүрлерин алып кирген тулға есапланады. Әжинияз шығармалары менен ҳәзирги қарақалпақ тилин салыстырып қарасақ бир қатар жақын болғаны менен өзгешелик тәреплери де көзге тасланып отырады.

Мәселен, әдебий тилде қолў гезлетемиз. Мәселен, сөз басында о сесиниң орнына а сесиниң : Аннан, анда (онда/аңа/оған/ондын/оннан) сөз басында т даўыссызы менен д даўыссызының алмасыўын Мәселен, тыс-дыш, туз-дуз

Шайыр шығармаларында «бол» феиилиниң басындағы «б» сесиниң түсип қалыўы ҳәм «ол» формасында қолланғанын көремиз. Мәселен, олыб/болып, олма/болма, олан/болған Әжинияз шығармалары тилине тән болған фонетикалық өзгешеликлерди шайырдың ески өзбек әдебий тилин жетик өзлестириўи арқалы китәбий тилдиң тийгизген тәсиринен¹-деп атап өткенин көремиз өз мийнетинде Қарлыбаева («Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық ҳәм морфологиялық сыпатламасы» Нөкис.2012). Шынында да шайыр шығармалары тилине тән ески түркий сөзлер, қосымталар қолланғанын көремиз. Шайыр шығармаларының тилинде морфологиялық формалары тийкарынан ҳәзирги қарақалпақ тилине сәйкес келгени менен сырттан кирген айырым морфологиялық өзгешеликлер шайыр шығармаларында үшырасып отырады. Сөзлердиң жасалыўында аффиксация, сөз қосылыў усылы шайыр шығармалары тилинде тийкаргы орынды ийелейди. Яғный сөз жасаўшы аффикслердиң сеслик дүзилисинде, сөз жасалыў усылларының өнимли ҳәм өнимсизлигинде. Сондай-ақ сөз шақапларына тән формаларының сеслик ҳәм буўынлық қурамындағы

¹Қарлыбаева Г «Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық ҳәм морфологиялық сыпатламасы» Нөкис.2012

тийкарғы өзгешеликтерди усы курс жумысы арқалықсқаша танысып дыққат аўдарып өттик. Мәселен, атлықлардың бет, сан, көплик, тартым категорияларының өзінде де бир қанша өзгешеликтер бар. Келбетликтерде хәзирги әдебий тилдегидей түрде қолланылған. Алмасықлардың хәзирги әдебий тилдегидей қолланғаны менен бирге айырым өзгерислерди көриўимизге болады. Бул ҳаққында Бю Убайдуллаев өзиниң кандидатлық жумысында «Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар» мийнетинде анық дәллилеп өткен. Алмасықлардың сеплениўинде, тартымланыўында, бетлениўинде өзгешеликтерди көриўимизге болады.

Улыўма айтқанда Әжинияз шайыр басқа классик шайырлар сыяқлы хәр бир сөзлерди өнимли ҳәм стиллик жақтан дурыс қоллана билген. XIX әсирдеги карақалпақ әдебий тилиниң раўажланыў бағдарын сәўлелендирип, карақалпақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесиўинде тийкарғы орынды ийелейди.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Ҳамидов Ҳ «Шығыс тиллериниң жазба дереклери ҳәм XIX Асирдеги қарақалпақ шайырлары», Нөкис.1991
2. Ҳамидов Ҳ «Қарақалпақ тили тарийхының очеркълери», Нөкис. 1974
3. Ҳамидов Ҳ «Ески түркий тилиниң жазба дереклери», Нөкис.1985
4. Мәмбетов К «Әжинияз илимий очерки», Нөкис.1995
5. Байниязов Қ «Қосықтың күши» Нөкис.1977
6. Абдиназимов Ш «Қарақалпақ тили тарийхы» Ташкент.2006
7. Сайтов Д «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары ығармаларының тили» Нөкис.1989
8. Насиров Д, Доспанов О, Бекбергенов А, Сайтов Д «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили» Нөкис.1995
9. Әжинияз таңламалы топламы Нөкис.1988
10. Убайдуллаев Б «Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар» Нөкис «Билим» 2012.
11. Қарлыбаева Г «Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық ҳәм морфологиялық сыпатламасы» Нөкис.2012
12. Әбдиназимов Ш «Бердақ дөретпелериниң фонетикасы» Нөкис.1994
13. Дауенов Е «Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер» Нөкис.1994
14. Ҳамидов Ҳ «Шығыс тиллериниң жазба дереклери» Нөкис.1991
15. Сайтов Д «Бердақ ҳәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги» Нөкис.1970
16. Шәмшетов Ж «Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан» Нөкис.1984
17. Ниязов Ә «Әжинияз шығармаларының тили ҳәм оны иззертлеу ҳәм оқытыу мәселелери» “Қарақалпақстан муғаллими” Нөкис.1997. №1-2 саны